

Preklad a politika. Využitie prístupov diskurznej lingvistiky pri skúmaní recepcie prekladov humanitovedných textov¹

Katarína Motyková

Abstract

Translation and Politics. The Use of Discourse Linguistics Approaches in Examining the Reception of Translations of Humanities Texts. *The translation of texts has historically been a significant conduit for the dissemination of ideologies, values, and cultural narratives. This process continues to play a pivotal role in the transmission of ideas across linguistic and cultural boundaries. This text analyses translation as a discursive act, ascribing to it various functions and positing that multiple discursive actors shape it. Consequently, it is pertinent to inquire whether translation itself (in consequence of the act of translation, the translator as its author, and the process of translation itself) cannot be regarded as a discursive actor within the ideological discourses in which it participates. The present paper is founded upon examples drawn from the academic journals of the Institute of Philosophy of the Slovak Academy of Sciences from the 1940s, 1950s and 1960s.*

Keywords: translation, history of translation, discourse linguistics, DI-ME-AN analysis.

Kľúčové slová: preklad, dejiny prekladu, diskurzna lingvistika, analýza DI-ME-AN.

Úvod

*Preklad ako kultúrny fenomén zohrával v minulosti, ale aj naďalej zohráva kľúčovú úlohu v prenose ideológií, hodnôt a kultúrnych naratívov. Projekt *Preklad a aspekty recepcie spoločenskovedných a humanitovedných textov ako kultúrny a literárny transfer v 20. storočí* (č. APVVV-21-*

¹ Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVVV-21-0198. (This work was supported by the Slovak Research and Development Agency under the Contract no. APVV-21-0198).

0198), v ktorom pôsobím ako členka riešiteľského kolektívu, skúma okrem iného aj podmienky vzniku prekladov v historickom kontexte, status, funkciu a úlohu prekladateľov ako mediátorov, inštitucionálne zázemie a funkciu prekladov v širšom rámci literárneho transferu, čo umožňuje vytvoriť komplexnejší obraz tohto typu prekladu ako vedeckej a tvorivej činnosti a jeho miesta v dejinách prekladu.

Predmetný text sa zameriava práve na tento aspekt výskumu dejín prekladu a ponúka možnosť analyzovať *preklad* ako diskurzívny akt, ktorému je možné pripisovať rôzne funkcie a ktorý je formovaný viacerými diskurzívnymi aktérmi. Zároveň si v ňom kladiem otázku, kedy a ako sa stáva *preklad* aktérom rôznych diskurzov, t. j. kedy prestáva byť *len* textom. Skúmam v ňom, či nie je možné i preklad samotný (ako výsledok prekladateľskej činnosti i samotný proces prekladu) a prekladateľa ako jeho autora, považovať za diskurzívneho aktéra v ideologických diskurzoch, na ktorých preklad participuje. Opieram sa pri tom o niekoľké príklady² z akademických časopisov Filozofického ústavu SAV z 50. a 60. rokov 20. storočia. Zatiaľ ide len o ilustratívne príklady v rovine uvažovania o tom, akým spôsobom možno kódovať preklad cez filter úrovne aktérov, ako ju navrhujú diskurzívni lingvisti Jürgen Spitzmüller a Ingo H. Warnke (2011) vo svojom modeli viacúrovňovej analýzy diskurzu, označovanej skratkou DI-ME-AN³, z nemeckého *diskurslinguistische Mehr-Ebenen-Analyse*.

Viacúrovňová analýza diskurzu – DI-ME-AN

V diskurznej lingvistike sa pojem diskurz buď vzťahuje k Michelovi Foucaultovi a chápe sa ako „[s]ystém formovania výpovedí, ktorý odkazuje na kolektívne, činnosť riadiace a sociálne rozvrstvené vedenie [...]“ (Spitzmüller, Warnke 2011: 9), alebo sa v duchu tradície historickej sémantiky chápe

² Všetky príklady sú uvádzané formou printscreenov zo softvéru pre analýzu kvalitatívnych dát Atlas.ti.

³ Podrobnejšie som ju predstavila v monografii *Sver na konci jazyka. Transtextová analýza nemeckojazyčnej bratislavskej tlače 1920 – 1938* (2022), v ktorej som skúmala v mediálnom priestore nemeckojazyčných periodík *Preßburger Zeitung*, *Preßburger Presse*, *Bratislavaer Zeitung* a *Forum* obraz o európskom Severe a jeho obyvateľstve v období medzi dvoma svetovými vojnami práve prostredníctvom analýzy DI-ME-AN. Zároveň sa jej pri vysvetlení úrovni analýzy diskurzu venuje učebnica *Úvod do diskurznej analýzy* (Cingerová, Motyková 2017) a Nina Cingerová a Irina Dulebová ju navrhujú ako jeden z vhodných metodologických prístupov k analýze mediálnych textov (Cingerová, Dulebová 2023) vo svojej učebnici *Mediálna lingvistika: východiská kritickej analýzy mediálnych textov*.

ako korpus textov, ktoré na seba intertextuálne nadväzujú. Slovmi Danuty Olszewskiej a Andrzeja Kaźného, „[...] diskurz sa vo všetkých prístupoch považuje za jav, ktorý presahuje rámec jedného textu a chápe sa ako konglomerát intertextuálne a tematicky prepojených textov“ (Olszewska, Kaźny 2013: 9). Pri analýze textov ako súčasti diskurzov, si treba neustále uvedomovať rozdiel medzi jazykovým a diskurzným typom analýzy, ktorý spočíva v základnej otázke, ktorú si analytik kladie. Ako upozorňuje Michal Bočák, kým v prvom prípade sa pýta, podľa akých pravidiel je vytvorená výpoveď, v druhom prípade sa zameriava na to, prečo bolo vôbec niečo vyslovené, napísané, či zobrazené? (Bočák 2020: 17-18). Pri analýze diskurzu, prebieha simultánne prepojenie troch úrovní analýzy, ako ich navrhli Spitzmüller a Warnke, t.j. intratextovej roviny – zameranej na text, vety a výrazy, ďalej úrovne aktérov – zameranej na recipienta, producenta, diskurzné pozície a medialitu) a transtextovej úrovne – zameranej na intertextualitu, konceptuálne rámce - frames, topoi, základné sémantické figúry, sociálnu symboliku, historicitu, ideológie, governmentality a dejiny mentalít (2011: 197-201). Vnútrotextové fenomény prostredníctvom aktérov interagujú v texte s transtextovými štruktúrami, rétorické prostriedky v texte odkazujú na iné texty, vďaka čomu v nich analytik rozoznáva konkrétne diskurzné pozície. Analýza transtextovej úrovne prebieha na poli intertextuality, framov, topoi, indexálnych poriadkov, sociálnej symboliky, historicity, ideológií, gouvernementality a dejín mentalít (tamže 2011: 85).

Aktéri v ideologickom diskurze o preklade

Úroveň aktérov možno chápať ako pomyselný filter, priradujúci jednotlivé texty k určitým diskurzom. Táto úroveň je umiestnená medzi intra- a transtextovú úroveň analýzy a sústreďuje sa na to, aké roly majú diskurzní aktéri v diskurze, t. j. či sú recipientom alebo producentom výpovedí, aké diskurzné pozície obsadzujú a na medialitu (Spitzmüller, Warnke 2011: 173-187).

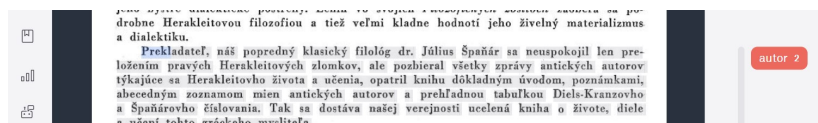
Spitzmüller a Warnke (2011: 174-177) pri delení interakčných (účastníckych) rolí vychádzajú z prístupu Ervinga Goffmana (1981) na tzv. produkčné roly, rešpektujúce hľadisko hovoriaceho (Goffman hovorí o animátorovi – animator, autorovi – author a zmocniteľovi – principal) a tzv. recepcné roly, zohľadňujúce hľadisko adresáta (tu hovorí o ratifikovaných účastníkoch – ratified participants a neratifikovaných účastníkoch – unratified participants). V druhom prípade Goffman rozlišuje „[...] roly náhodného poslucháča (angl. *overhearer*) (má na mysli také situácie, v nichž človek nemôže neposlouchať, napr. v prostredí verejné

dopravy), a roli zámerně, ale nepozorovaně poslouchající osoby, tedy osoby odposlouchávající (angl. *eavesdropper*)“ (Nekvapil, Kaderka 2017: online).

Časopis *Filozofia*, ako sa uvádza na stránke časopisu⁴, je akademický časopis, ktorý uverejňuje výsledky základného výskumu z oblasti filozofie (metafyzika, ontológia, epistemológia, filozofia mysle, dejiny filozofie, sociálna a politická filozofia) a príbuzných disciplín (najmä logika, metodológia, etika). V období od r. 1946-1949 vychádzal na Filozofickom ústave SAV časopis *Philosophica Slovaca* (1946-1949), v 50tych rokoch to boli *Filozofický zborník* (1950-1952), *Filozofický časopis* (1953-1955) a *Slovenský filozofický časopis* (1956-1960), od roku 1961 do roku 1965 časopis *Otázky marxistickej filozofie* a od roku 1966 vychádza časopis *Filozofia*.

Oba citované príklady, kedy by sme mohli prekladateľa považovať v zmysle Goffmanovej teórie *footingu* za autora textu, pochádzajú zo *Slovenského filozofického časopisu*, ktorý na Filozofickom ústave SAV vychádzal v rokoch 1956-1960. Prvý príklad (citát č. 1) je z recenzie Júliusa Švihrana na knihu *Život a učenie Herakleita z Efezu* (Švihran 1956: 98), v ktorej prekladateľa Júliusovi Špaňára oceňuje za to, že dielo nielen preložil, ale „[...]opatril knihu dôkladným úvodom, poznámkami, abecedným zoznamom mien antických autorov a prehľadnou tabuľkou Diels-Kranzovho a Špaňárovho číslovania. Tak sa dostáva našej verejnosti ucelená kniha o živote, diele a učení tohto gréckeho mysliteľa.“

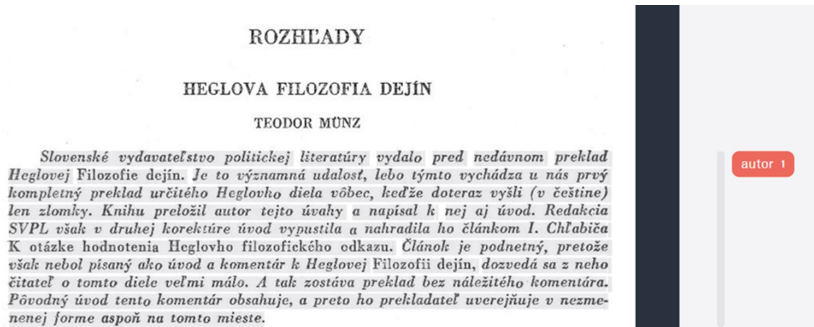
Citát č. 1

Podobným príkladom (citát č. 2) je príspevok *Heglova filozofia dejín* z pera Theodora Münza v rubrike *Rozhľady* (Münz 1957: 357), ktorý týmto textom dopĺňa svoj vlastný preklad, v ktorého vydaní podľa neho absentuje náležitý úvod: „A tak zostáva preklad bez náležitého komentára. Pôvodný úvod tento komentár obsahuje, a preto ho prekladateľ uverejňuje v nezmenenej forme aspoň na tomto mieste.“

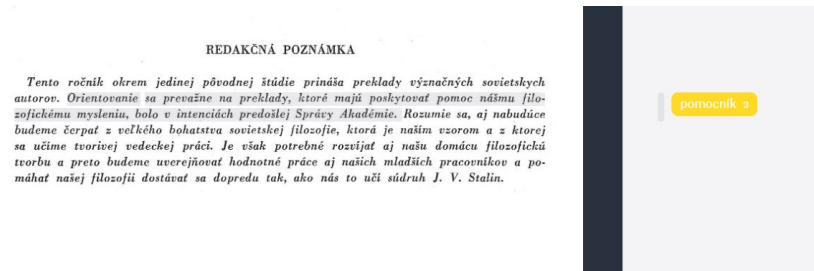
⁴ Časopis *Filozofia*, <<https://filozofia.sav.sk/sk/about-journal>> [3. 11. 2024].

Citát č. 2

Vo viacerých príspevkoch, ako napríklad aj v redakčnej poznámke z roku 1951 (citát č. 3) vo *Filozofickom zborníku SAVU* (s. 155) je prekladu pripisovaná úloha akéhosi pomocníka: „Orientovanie sa prevažne na preklady, ktoré majú poskytovať pomoc nášmu filozofickému mysleniu, bolo v intenciách predošlej Správy Akadémie.“

Citát č. 3

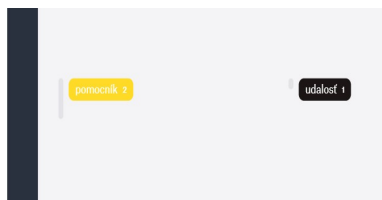

Podobne je to v recenzii T. Münza na dielo Todora Pavlova *Teória odrazu*, ktorá vyšla vo *Filozofickom zborníku SAVU* v roku 1952 (Münz 1952: s. 147-150): „Preto vítame ako veľkú kultúrnu udalosť, a ako účinnú pomoc v našom boji za socializmus a rozvoj marxisticko-leninskej vedy u nás slovenský preklad knihy významného bulharského marxistu Todora Pavlova – *Teória odrazu*.“ Zároveň sa tu vydanie prekladu označuje ako významná kultúrna udalosť (citát č. 4).

Citát č. 4

...skúsenosti a napomáhanie si vo všetkých čínskych práca, či už vo výrobe hmotných statkov alebo pri tvorbe kultúrnych hodnôt. Kultúrne hodnoty a medzi nimi predovšetkým vedecká tvorba, sú veľmi účinnou zbraňou v boji za socializmus. Len človek uvedomelý, opierajúci sa o učenie marxisticko-leninskej vedy, môže úspešne budovať socializmus.

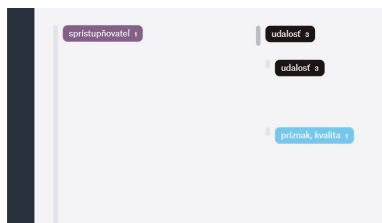
Preto vítame ako veľkú kultúrnu udalosť, a ako úctinnú pomoc v našom boji za socializmus a rozvoj marxisticko-leninskej vedy u nás slovenský preklad knihy významného bulharského marxistu Todora Pavlova — *Teória odrazu*. T. Pavlov je známy nielen ako významný teoretik marxizmu-leninizmu, ale aj ako praktický bojovník za socializmus. Už v mladých rokoch sa zapojil do revolučného hnutia, bol viackrát väznený, ba aj odsúdený na smrť. Teraz je prezidentom Bulharskej akadémie vied a členom prezidia Veľkého národného zhromaždenia Ludovej republiky bulharskej. Vedecká činnosť T. Pavlova je veľmi rozsiahla. Zaoberal sa najmä marxistickou estetickou a filozofiou. Jeho hlavnou filozofickou témou je *Teória odrazu*.

Podobne sa za radostnú udalosť, dokonca kultúrnu revolúciu, považuje vydanie prekladu jedného z Leninových diel v recenzii Jána Kocku (1952: 75): „Vydanie Leninovho *Materializmu a empiriokriticizmu* v slovenčine je radostnou udalosťou, pretože prvý raz dostáva sa do rúk slovenského čitateľa najvýznamnejšie dielo dialektického materializmu v materinskom jazyku.“ V uvedenom citáte vidíme aj zdôrazňovanie sprístupňujúcej funkcie prekladu, ktorá tak prináša ideológiu „širokým masám“ a tým napomáha formovaniu svetonázoru „socialistického človeka“ (citát č. 5).

Citát č. 5

Vydanie Leninovho *Materializmu a empiriokriticizmu* v slovenčine je radostnou udalosťou, pretože prvý raz dostáva sa do rúk slovenského čitateľa najvýznamnejšie dielo dialektického materializmu v materinskom jazyku. Sprístupňovanie diel klasikov marxizmu-leninizmu širokým masám je ozajstnou kultúrnou revolúciou a je najvýznamnejším faktorom vo formovaní svetonázoru socialistického človeka. Marxistické diela sú stavebnými kameňmi myšlienka a kosačky ľudovstev socialistickej spoločnosti. Udomačovanie myšlienok marxizmu-leninizmu u nás v masovom meradle datuje sa od oslobodenia r. 1945. Odtedy mala produkcia tak pôvodnej ako aj prekladovej marxistickej tvorby sa rozvíjať úmerne a srovnateľnými úspechmi hospodárskej výstavby. To, že nakladateľstvo Pravda pripravilo doberý preklad *Materializmu a empiriokriticizmu*, je márnou stúpania aj kvalitatívnej stránky našej prekladovej tvorby, lebo preložil také náročné dielo odborné a terminologicky je ojazdí skúseným kameňom odbornosti a slovenskej marxistickej terminologie. Preklad je výsledkom starostlivých príprav, posudzovaní, diskusií našich popredných teoretikov a preto je významným prínosom do konsolidovania slovenskej marxistickej filozofickej terminologie. Preklad vcelo usitajú všetci naši vedeckej pracovnej, postuchajú vysokých škôl, ktorým je *Materialismus a empiriokriticizmus* nepostrádateľnou učebnou pomocou a všade kade, kto sa láhne, onderej abstrakčnejší otázky dialektického materializmu.

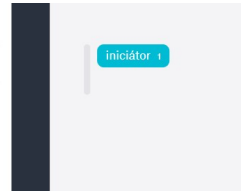
Aj na iných miestach sa prisudzuje prekladom funkcia facilitátora, uľahčovateľa ideologického transferu, sprostredkovateľa socialistických myšlienok, ale aj iniciátora (citát č. 6), ako napríklad v texte Igora Hrušovského v časopise *Otázky marxistickej filozofie* (Hrušovský 1961): „Veľkú úlohu v tomto smere zohrala aj sovietska veda a filozofia, ktorá sa u nás šírila v pôvodine i v prekladoch. Rozbehlo sa masové štúdium marxisticko-leninskej literatúry.“

Citát č. 6

otázka je súčasťou triedneho boja a zápasu za víťazstvo socializmu.

Socialistické uvedenie robotníckej triedy a pracujúcich mas začalo stúpať a začala sa pomaly formovať i nová socialistická inteligencia. Veľkú úlohu v tomto smere zohrala aj sovietska veda a filozofia, ktorá sa u nás šírila v pôvodine i v prekladoch. Rozbehlo sa masové štúdium marxisticko-leninskej literatúry. Svedčia o tom veľké náklady kníh, ktoré u nás vyšli už v rokoch po oslobodení. Súčasne sa rozvinula sieť rôznych foriem stranického školenia, ktoré tiež splnilo veľké poslanie.

Ak chceme náležite pochopiť hĺbku prerodu našej vedy, ktorý sa postupne rozbehol po oslobodení a najmä po Februári, musíme si pripomenúť, v akej

Spitzmüller a Warnke (2011: 177-187) navrhujú pri štruktúrovaní úrovne aktérov preskúmať okrem účastníckych rolí ešte dva aspekty, na ktoré je potrebné sa sústrediť, a to diskurzné pozície a medialitu. Pri skúmaní aspektu mediality upozorňujú na nezameniteľnosť kategórií medialita a médium. Kým medialita sa venuje očakávaniam vyplývajúcim z určitých foriem sprostredkovania, samotné médium je prostriedkom na tvorbu, prenos a konzervovanie znakov (tamže: 183-184).

Pri diskurzných pozíciách navrhujú okrem sociálnej stratifikácie a delenia moci analyzovať tzv. status vertikality, kategóriu *voice*, diskurzné spoločensvá a tzv. *ideology brokers* (tamže: 179-181). V poslednom prípade ide o osoby alebo skupiny, ktoré prispôsobujú a distribuujú ideologické myšlienky, čím umožňujú týmto ideám preniknúť a etablovať sa v inom kultúrnom a jazykovom spoločensve. Ide teda v istom zmysle o *tlmočníkov* (v zmysle interpretátorov) či skôr prispôsobovateľov ideí medzi sociálnymi či kultúrnymi sférami. V podstate by sa dalo povedať, že aj v príkladoch, ktoré som ilustratívne uviedla v tomto článku, prekladatelia a preklady pôsobia v úlohách takých ideologických adaptátorov. Zároveň si treba uvedomiť, že je ním aj samotné médium časopisu, ktorého priestor sa dostáva do hľadáča diskurzného analytika.

Záver

Uvedeným článkom som sa pokúsila v hrubých rysoch načrtnúť možnosti jedného z diskurznoanalytických prístupov pri skúmaní dejín prekladu. Ilustrujem v ňom, ako je možné pomocou inštrumentária diskurznej lingvistiky, konkrétne kategórie aktérov v rámci tzv. viacúrovňovej analýzy diskurzu, ozrejmiť funkcie prisudzované prekladom filozofických diel v obdobiach, v ktorých sa dá očakávať ich silná ideologizácia. Ako vhodným projekčným plátnom sa ukázali byť také texty, ktoré majú jasný metatextový charakter, a teda najmä recenzie, reflektujúce nové preklady. Tým, rovnako ako ich autorom, sa v nich často prisudzovala úloha aktérov –

účastníkov ideologického transferu, čo dokladujú aj použité príklady z *Filozofického zborníka*, zo *Slovenského filozofického časopisu* a z časopisu *Otázky marxistickej filozofie*.

Zmapovanie celého priestoru časopisov Filozofického ústavu SAV a dôkladná analýza funkcií, ktoré v ňom boli pripisované prekladom a prekladateľom primárne filozofických textov v období druhej polovice 20. storočia, zostáva do budúcnosti výskumnou úlohou, ktorej riešenie by určite doplnilo súčasný výskum v oblasti dejín prekladu. Podobný typ analýzy by teda mohol prispieť ku kladnému zodpovedaniu otázky, ktorú si položila v tomto zborníku N. Cingerová vo svojom článku *Diskurz ako súčasť uvažovania o preklade/prekladaní a preklad/prekladanie ako súčasť uvažovania o diskurze*: či, ale predovšetkým, akým spôsobom má diskurzívna analýza potenciál obohatiť translatický výskum.

Zoznam citovaných primárnych textov

- Hrušovský, I. (1961). Víťazná cesta strany a rozvoj spoločenských vied. *Otázky marxistickej filozofie*, 16(3): 157–166, <<http://www.filozofia.sav.sk/sites/default/files/doc/filozofia/1961/3/157-166.pdf>> [3. 11. 2024].
- Kocka, J. (1952). Leninov Materializmus a empiriokriticizmus v slovenčine. *Filozofický zborník SAVU*, 7(3-4): 75–79, <<http://www.filozofia.sav.sk/sites/default/files/doc/filozofia/1952/3-4/75-79.pdf>> [3. 11. 2024].
- Münz, T. (1952). Todor Pavlov, Teória odrazu. *Filozofický zborník SAVU*, 7 (1-2): 147–150, <<http://www.filozofia.sav.sk/sites/default/files/doc/filozofia/1952/1-2/147-150.pdf>> [citované 3. 11. 2024]
- Münz, T. (1957). Heglova filozofia dejín. *Slovenský filozofický časopis*, 12(4): 357–375, <<http://www.filozofia.sav.sk/sites/default/files/doc/filozofia/1957/4/357-375.pdf>> [3. 11. 2024]
- Redakčná poznámka (1951). *Filozofický zborník SAVU*, 6 (1): 155, <<http://www.filozofia.sav.sk/sites/default/files/doc/filozofia/1951/1/145-155.pdf>> [3. 11. 2024]
- Švihran, J. (1956). Život a učenie Herakleita z Efezu. *Slovenský filozofický časopis*, 11(1): 98–99, <<http://www.filozofia.sav.sk/sites/default/files/doc/filozofia/1956/1/98-99.pdf>> [3. 11. 2024]

Literatúra

- BOČÁK, M. (2020). *Foucaultovská analýza diskurzu: Teoretické východiská a možnosti využitia*. (Habilitačná práca). Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity.
- CINGEROVÁ, N. (2024). Diskurz ako súčasť uvažovania o preklade/prekladani a preklad/prekladanie ako súčasť uvažovania o diskurze. In: ŠTEFANČÍK, R. (ed.): *Jazyk a politika. Na pomedzí lingvistiky a politológie 9*. Bratislava: Ekonóm, s. v tomto zborníku, s. 21–28.
- CINGEROVÁ, N., DULEBOVÁ, I. (2023). *Mediálna lingvistika: východiská kritickkej analýzy mediálnych textov*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.
- CINGEROVÁ, N., MOTYKOVÁ, K. (2017). *Úvod do diskurvej analýzy*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.
- GOFFMAN, E. (1981). *Forms of talk*. Oxford: Blackwell.
- MOTYKOVÁ, K. (2022). *Sever na konci jazyka. Transtextová analýza nemeckojazyčnej bratislavskej tlače 1920 – 1938*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.
- NEKVAPIL, J., KADERKA, P. (2017). Zaujímání účastnických rolí. In: KARLÍK P., NEKULA M., PLESKALOVÁ J. (eds.). *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. <https://www.czechency.org/slovník/ZAUJÍMÁNÍ_ÚČASTNICKÝCH_ROLÍ> [3. 11. 2024]
- OLSZEWSKA, D., KĄTNY, A. (2013). Vom Text zum Diskurs, genauer gesagt: Vom Text zum Text im Diskurs. *Studia Germanica Gedanensia*, 29: 9–22. <<https://depot.ceon.pl/handle/123456789/11356>> [18. 7. 2022].
- SPITZMÜLLER, J., WARNKE, I. H. (2011). *Diskurslinguistik. Eine Einführung in Theorien und Methoden der transtextuellen Sprachanalyse*. Berlin; Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110229967>

Poznámka:

Príspevok je výstupom výskumného projektu „*Preklad a aspekty recepcie spoločenskovedných a humanitovedných textov ako kultúrny a literárny transfer v 20. storočí*“, podporeného Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVVV-21-0198.

Kontakt:

doc. Mgr. Katarína Motyková, PhD.

Katedra germanistiky, nederlandistiky
a škandináviistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Komenského
v Bratislave

Department of German, Dutch
and Scandinavian Studies
Faculty of Arts
Comenius University in Bratislava

Email Address: katarina.motykova@uniba.sk